

Filosofie als bezigheid

Over Wittgenstein's conceptie van filosofie

Kladversie
Bachelorscriptie Wijsbegeerte

I.J. Verkes
Studentnummer: 3280985
Docent: Menno Liefers

Inhoudsopgave

1. Inleiding.....	3
2. Wat filosofie niet is	5
2.1 Logica en de structuur van taal	5
2.2 De relatie van taal met de wereld.....	8
2.3 Het probleem van filosofie	9
3. De filosofie van de <i>Tractatus</i>	12
3.1 Filosofie.....	12
3.2 Transcendentale kennisvormen	13
3.3 De status van zijn eigen filosofie.....	14
4. Wittgenstein's nieuwe filosoferen.....	16
4.1 Contextuele benadering in plaats van analyse.....	16
4.2 Taalkritiek.....	17
4.3 Een einde aan de filosofie?	17
5. Conclusie	19
Bibliografie:	21

1. Inleiding

Een filosoof is iemand die filosofie bedrijft. En filosofie is datgene wat filosofen kunnen bestuderen en voortbrengen. Maar, wat is hiermee gezegd? Hoeveel filosofen – al dan niet zelfbenoemd - er ook mogen bestaan, filosofie als discipline laat zich uiterst moeilijk in een kader plaatsten, laat staan dat zij in duidelijke termen te definiëren is. Wat is filosofie? In een poging de discipline van filosofie te beschrijven kan de *methode* kenmerkend zijn, zodat men kan spreken over een praktijk van kennis vergaren die typisch filosofisch is. Filosofie zou zich dan onderscheiden van de empirische wetenschap doordat zij niet grotendeels gericht is op empirische theorieën en experimentele observaties. Maar hiermee is de kous niet af; aan theorieën uit de experimentele wetenschap liggen abstracte aannames ten grondslag. Bovendien houdt de filosofie zich vaak bezig met analyses die betrekking hebben op empirische kennis. Naast deze negatieve afbakening van de filosofische methode geeft een positieve beschrijving eveneens moeilijkheden. Het simpelste zou zijn de filosofie datgene te noemen wat op de universiteit als filosofische discipline wordt onderwezen. Een positieve, substantiële beschrijving lijkt lastiger te vinden.

Daar de methode geen duidelijke houvast geeft, biedt het *onderzoekobject* van de filosofie nog minder aanknopingspunt in de definiëring van filosofie. Alles wat interessant, belangrijk of algemeen genoeg is om een filosofisch standpunt aan te ontleen kan worden onderworpen aan filosofisch onderzoek.

Wellicht komt een zinnig antwoord in zicht wanneer wij kijken naar het *doel* van de filosofie, en speciaal in relatie tot het onderwerp van studie. Empirische wetenschap is met name gericht op het vergaren van feitelijke kennis door middel van het zoeken naar de wetmatigheden van empirische entiteiten. Hiermee vergeleken beoogt de filosofie een andere vorm van begrip. Filosofische kennis kan in principe op feitelikheden slaan. Maar meestal concentreert het zich meer op het bevragen van deze feiten in relatie tot hun structuur of bepaalde algemeenheden, in verhouding tot de mens en de wereld. Dit antwoord laat heel veel open en is daarmee eveneens onbevredigend. Als men zonder methodologische dan wel onderwerp gerelateerde restricties, onder het mom van filosofische diepgang, *alles* kan onderzoeken, onderzoekt men evengoed niets zinnigs.

Met de verschijning van het werk van Ludwig Wittgenstein is de vraag naar de aard van de filosofie wederom relevant. In het begin van de 20^e eeuw vond er een kentering plaats in de manier waarop filosofische problemen werden benaderd. Het zwaartepunt van filosofische studie verschoof hierbij van de bestudering van ideeën en ons denken, naar een nadruk op de rol van *taal* als medium van ons denken.¹ Bij deze ontwikkeling naar de talige wending heeft Wittgenstein een grote invloed gehad. In zijn ogen was de filosofie tevergeefs verknocht aan de zoektocht naar antwoorden op bepaalde filosofische vraagstukken. Volgens hem loopt men spaak omdat het talige aspect van filosofische problemen niet begrepen wordt. Opheldering volgt uit de nauwkeurige bestudering van de taal, zoals hij tracht te laten zien met zijn eerste geschrift; de *Tractatus Logico-Philosophicus*. In dit boek beschrijft Wittgenstein de status van filosofische vraagstukken en toont hij “das die Fragestellung dieser Probleme auf dem Misverständnis der Logik unserer Sprache beruht.” (TLP Vorwort)² Hij brengt een grens aan in hetgeen wij kunnen uitdrukken; hij scheidt een onderscheid

¹ Stokhof, *Taal en betekenis. Een inleiding in de taal filosofie*, 2^e dr. (Amsterdam: Boom, 2003), 13, 62.

² Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus*, vert. W.F. Hermans, 7^e dr. (Amsterdam: Athenaeum – Polak & Van Gennep, 2002), 8. Hierna zal ik deze bron aangeven met de afkorting ‘TLP’.

tussen wat wel en niet zinloos is qua betekenis. Dit maakt dat hij zijn *Tractatus* kan inleiden met de volgende toezegging.

“Ich bin also der Meinung, die Probleme im Wesentlichen endgültig gelöst zu haben. Und wenn ich mich hierin nicht irre, so besteht nun der Wert dieser Arbeit zweitens darin, daß sie zeigt, wie wenig damit getan ist, daß diese Probleme gelöst sind.“ (TLP Vorwort)

Wat zegt dit citaat!?

Met dit fragment stelde hij definitief afgeremd te hebben met bepaalde traditionele filosofische problemen. De problematiek die het wezen vormde van deze filosofie zou door de in de *Tractatus* beschreven inzichten niet langer aan de orde zijn. Door in te gaan op de relatie tussen taal, ons denken en de wereld, beoogt hij te laten zien wat filosofische studie *niet* kan waarmaken. Hiermee geeft hij een aanzet voor een positieve beschrijving van filosofie en haar functie(s). Dit thema keert terug in zijn latere werk, de *Philosophische Untersuchungen*, hoeveel dat ook moog afwijken van de *Tractatus*. Hij stelt namelijk in de *Philosophische Untersuchungen* dat wij een “volkomen helderheid” moeten nastreven, welke ertoe leidt dat filosofische problemen “moeten verdwijnen.” (PU §133)³ Hij keert de oorsprong van de problemen uit de traditionele filosofie om; niet de antwoorden op deze vragen, maar de vraagstellingen zelf zijn volgens hem problematisch.⁴

Ondanks de vermeende verschillen tussen de *Tractatus* en de *Philosophische Untersuchungen* kan in Wittgenstein’s denken een rode draad worden herkend; het bevragen van de aard van filosofie door het zoeken naar de grenzen van onze taal. De achterliggende argumentaties veranderen gedurende zijn leven, maar de ambitie welke hij de filosofie oplegt blijft gelijk. Hij wilt filosofische problemen verhelderen; niet door het oplossen ervan maar door het elimineren van de problemen zelf.

De opleiding van waaruit deze bachelorscriptie wordt geïnitieerd is het tegelijkertijd het onderwerp van onderzoek. De vraag die wordt gesteld is wat men met het lezen van Wittgenstein kan zeggen over zin en onzin binnen de praktijk die filosofie genoemd wordt. De scriptie beoogt inzicht te geven in Wittgenstein’s conceptie van filosofie, door zijn argumentatie over taal en betekenis in verband te brengen met zijn kijk naar filosofie als kennispraktijk. Allereerst zal zijn taalfilosofie uit de *Tractatus* worden behandeld waaruit zijn visie volgt over wat de filosofie *niet* kan zijn. Ten tweede wordt beschreven wat Wittgenstein zag als de taak van de filosofie en welke vorm van filosofische kennis volgens hem zinvol en wellicht waardevol is. Hierbij zal ik ook kort ingaan op de status van zijn eigen filosofie. Tot slot zal zijn vernieuwende conceptie van filosofie aan bod komen waarbij ik zijn latere werk, de *Philosophische Untersuchungen*, aanhaal. Hier komt naar voren dat hij de filosofie als methode dan wel als activiteit beschouwt.

³ Wittgenstein, *Filosofische onderzoekingen*, vert. Hans Bakx (Meppel: Boom, 1976), §133, p. 89. Ik zal deze bron in het vervolg met de afkorting ‘PU’ aangeven.

⁴ Fann, *Wittgenstein’s Conception of Philosophy* (Oxford: Basil Blackwell, 1969), xii.

2. Wat filosofie niet is

In het voorwoord van zijn eerste boek formuleert Wittgenstein het doel wat aan zijn schrijven ten grondslag ligt; een einde maken aan de filosofie. Paradoxaal genoeg leidt dit tot een filosofisch werk over de grenzen van het denken en de taal; de *Tractatus*. In dit boek stelt hij de limiet van ons denken centraal door de uitdrukking van onze gedachten te begrenzen: “Die Grenze wird also nur in der Sprache gezogen werden können und was jenseits der Grenze liegt, wird einfach Unsinn sein.” (TLP Vorwort) Volgens Wittgenstein moet dus de essentie van taal bestudeerd worden, om inzicht te verkrijgen over wat men wel en niet denken kan. Zijn werk beoogt de filosofie te verhelderen door de taal waarin zij is ‘vermomt’ te analyseren, in plaats van theoretische speculatie. De essentie van taal zoekt hij in de functie en structuur ervan, waarbij hij in zijn vroegere werk aanneemt dat de structuur van taal verschijnt in de logica. De functie van taal is volgens zijn *Tractatus* hieraan verbonden; taal beschrijft en beeldt de wereld af zoals deze logischerwijs is. Om te kunnen begrijpen waarom Wittgenstein in zijn eerdere periode –verwoord in de *Tractatus* - kon zeggen dat hij een einde maakte aan de filosofie, zal ik in dit eerste hoofdstuk beschrijven wat de filosofie volgens hem *niet* kan waarmaken. In dit hoofdstuk zal ik eerst beginnen met een beschrijving van wat hij in de *Tractatus* veronderstelt als de logische structuur van taal. Ten tweede zal ik ingaan op tussen relatie van taal en de werkelijkheid. Ten derde zal ik Wittgenstein’s taalfilosofische inzichten plaatsen in het licht van de filosofische praktijk zoals hij die beoogt te elimineren met de *Tractatus*.

2.1 Logica en de structuur van taal

Filosofische vragen komen voort uit gedachten. Wanneer deze gedachten worden uitgedrukt, gebeurt dit in taal. Of elke gedachte uitgedrukt kan worden in taal is een vraag die later aan bod komt. Wittgenstein hervat de Kantiaanse exercitie om de grenzen van het denken in kaart te brengen, maar hanteert hierbij – in lijn met Frege’s kritiek op Kant- een andere aanpak; een talige.⁵ Wittgenstein zoekt naar de grenzen van ons denken door een studie naar de grenzen en logische structuur van de taal.⁶ Op die manier onderzoekt hij indirect de limiet van ons denken. Waar Kant de grens van het denken heeft gezocht in de reikwijdte van onze feitenkennis, zoekt Wittgenstein deze grens bij het feitelijk betoog: “Die Sprache verkleidet den Gedanken.” (TLP 4.002) De relatie tussen het denken en de taal bestudeert Wittgenstein middels de grondslagen van de logica.⁷ Voor zover gedachten uit te drukken zijn in taal, zal een onderzoek naar de aard van logica volgens Wittgenstein inzicht geven in de aard van gedachten en daarmee de reikwijdte van filosofie. Logica beschouwt Wittgenstein in de *Tractatus* als al datgene wat noodzakelijkerwijs, vóór de ervaring, het geval is. Logica gaat over datgene wat *a priori* geldt. Wij kunnen niet iets onlogisch denken, noch uitdrukken. (TLP 3.031) De grenzen van denken en taal zijn logisch en daarmee een absolute noodzakelijkheid, ongeacht welke taal het betreft.

Proposities

In lijn met de taalfilosofische werken van Gottlob Frege en Bertrand Russell bestudeert Wittgenstein de aard van *proposities* wanneer hij kijkt naar de structuur en functie van taal. Met alle proposities tezamen kan men alles uitdrukken, zo schrijft Wittgenstein: “Die Gesamtheit der Sätze

⁵ Martin Stokhof, *World and Life as One. Ethics and Ontology in Wittgenstein’s Early thought* (Stanford: Stanford University Press, 2002), 36, 235.

⁶ Wittgenstein, *Vermischte Bemerkungen*, ed. Von Wright, trans. Winch (Oxford: Basil Blackwell, 1980), 10.

⁷ Pears, *Ludwig Wittgenstein*, vert. Weijers (Amsterdam: Meulenhoff, 1973), 20-21.

ist die Sprache.” (TLP 4.001) Niet alle zinnen zijn proposities (*Sätze*), en niet alle proposities zijn zinnen uit de spreektaal. Wittgenstein’s begripsbepaling van proposities sluit grotendeels aan bij het gebruik van het begrip in de theorieën van Frege en Russell. Een propositie is dan een soort afgeronde zin. Het heeft niet de vorm van een imperatief of vraag, maar is een indicatieve zin die doorgaans qua betekenis op zichzelf kan staan.⁸ Een propositie kan samengesteld zijn uit meerdere betekenisvolle zinnen. Met meerdere proposities of zinnen tezamen kunnen gedachten en theorieën worden verwoord. Met logica wordt de geldigheid van de relatie tussen verschillende proposities bestudeert.

Wittgenstein’s ambitie om de structuur van taal te analyseren en daarmee te verhelderen bouwt voort op het werk van Gottlob Frege en Bertrand Russell. Frege ontwikkelde een systeem om gewone taal te formaliseren in een logisch *Begriffsschrift*. Het vernieuwende van Frege’s werk bestaat onder andere uit het feit dat hij logische proposities op een manier analyseerde dan toegebruikelijk was. Bij het ontleden van proposities onderscheidde hij niet door het bepalen van een predicaat en subject. In plaats daarvan maakte hij gebruik van het wiskundige onderscheid tussen functie en argument. Een predicaat – anders dan het grammaticale predicaatbegrip – kan dan worden weergegeven in de vorm van $f(x)$. Deze functie ‘ f ’ zal waar of onwaar kan zijn, afhankelijk van de eigenschappen van ‘ x ’. Proposities hebben daarmee een waarheidswaarde; zij zijn waar of onwaar door datgene waar het argument ‘ x ’ voor staat. Daarnaast introduceerde Frege kwantoren, om universele of existentiële uitspraken in logische symbolen te vatten. Wittgenstein neemt Frege’s noties van kwantoren, functie en argument over, evenals het idee van de waarheidswaarde van een propositie (*Satz*). Verder maakt hij gebruik van de propositionele connecties van ‘als... dan’, ‘niet ...’ en ‘... of ...’.⁹

Toch heeft Wittgenstein een andere conceptie van logica dan Frege en Russell. Frege ziet het doel van logica als “die Gesetze des Wahrseins zu finden, nicht die des Fürwahrhaltens oder Denkens.”¹⁰ Russell beschrijft in de *Principles of Mathematics* de formele logica als “the study of the various general types of deduction.”¹¹ Volgens hen is logica de studie naar de wetten van logische waarheid; een wetenschap die op zichzelf staat. Anders dan Russell en Frege is Wittgenstein er van overtuigd dat de logica meer is dan een algemene, dan wel abstracte vorm van wetenschap. Hij ziet in logica als iets exclusiefs; als een fundamenteel en constructief raamwerk van datgene wat wij kunnen denken en uitdrukken. “Die Logik ist Keine Lehre, sondern ein Spiegelbild der Welt. Die Logik ist transzendental.” (TLP 6.13) Logica kan men volgens Wittgenstein niet rechtvaardigen door wetenschappelijke of filosofische bewijsvoering. In tegendeel, logica toont de formele eigenschappen van onze taal.¹² Zij is daarmee het meest concrete en eenvoudige wat er is; omdat logica een *a priori* ordening is van de wereld.¹³ Wij kunnen niet boven de logica staan als ware het een transcendentiaal spiegelbeeld, net zoals dat wij ons niet buiten onze wereld kunnen begeven. “Der Satz kann die logische Form nicht darstellen, sie spiegelt sich in ihm. Was *sich* in der Sprache ausdrückt, können *wir* nicht durch sie ausdrücken.” (TLP 4.121) Logica zorgt in die zin voor zichzelf, omdat alles wat logisch is tegelijkertijd mogelijk is. Het is de ordening van de *mogelijkheden* die de wereld en het denken doen overeenkomen.¹⁴ Taal op zichzelf sluit logische fouten uit. (TLP 5.473)

Waarheid

⁸ Kenny, *Wittgenstein*, 15.

⁹ Kenny, *Wittgenstein*, 17-19, 23.

¹⁰ Frege, *Der Gedanke, eine Logische Untersuchung, Beiträge zur Philosophie des Deutschen Idealismus*, 1918-1919, 59.

¹¹ Russell, *Principles of Mathematics*, 9e dr. (London : Allen and Unwin, 1972), 10.

¹² Kenny, *Wittgenstein*, 36.

¹³ Wittgenstein, *Filosofische Onderzoekingen*, §97, p. 60. Hier omschrijft hij zijn oude visie – ten tijde van de *Tractatus* – ten aanzien van de logica.

¹⁴ *Idem*

Aan de hand van de verhouding tussen logische componenten kan men de waarheidswaarde – waar of onwaar - van proposities bepalen. (TPL 4.43) De mogelijke waarheidswaarden worden bepaald door alle connecties die waar of onwaar kunnen zijn. Wittgenstein onderscheidt twee soorten proposities; enerzijds proposities in het algemeen (*Satz*), welke anderzijds kunnen zijn samengesteld uit elementaire proposities (*Elementarsätze*). Inzicht in de taal, het denken en de filosofie gaat bij Wittgenstein samen met inzicht in de betekenis van onze uitspraken. Een exacte weergave van de betekenis van wat wij betogen kan men alleen vinden door een analyse van de bestanddelen van onze feitelijke uitspraken, vandaar zijn taalanalyse van elementaire proposities. Taal bestaat uit proposities welke Wittgenstein ontleedt in elementaire proposities; die laatste zijn de meest basale vorm van proposities die niet verder kunnen worden gereduceerd in simpelere proposities. Elementaire proposities zijn opgebouwd uit namen, welke onderling zijn gerelateerd door een bepaalde samenhang die de propositie vormt zoals hij is. (TLP 3.141, 4.22 en 5.55) Namen worden aangeduid door de symbolen 'x', 'y' en 'z'. Proposities zijn dan een functie in de vorm van 'fx', ' $\psi(x,y)$ ' enzovoort. De waarheidswaarde van elementaire proposities wordt niet bepaald door andere proposities, elementaire proposities zijn namelijk onderling onafhankelijk qua waarheidswaarde. Er bestaat een directe relatie tot de wereld en elementaire proposities, in die zin dat de waarheidswaarde van een elementaire propositie afhangt van het bestaan van de connecties tussen de namen. (TLP 4.25) Ondanks deze feitelijke relatie zijn Wittgenstein's elementaire proposities niet simpelweg te beschrijven als beweringen van onze waarneming, zo stelt Elizabeth Anscombe.¹⁵ In de *Tractatus* gaat hij nauwelijks in op epistemologische vraagstukken, psychologie is volgens hem niet in meerdere mate met filosofie verwant dan dat andere wetenschappen dat zijn. (TLP 4.1121) Op de vraag van Russell hoe de relatie tussen componenten van de gedachte en de betrokken feiten moet worden ingevuld geeft Wittgenstein geen direct antwoord. Hij geeft alleen aan *dat* er een relatie bestaat tussen de componenten van onze gedachten en de woorden van onze taal, maar *waaruit* deze componenten van gedachten bestaan is voor zijn theorie irrelevant. Het laatste betreft volgens hem een psychologisch probleem, wat moet worden bestudeerd middels empirisch onderzoek naar de componenten van een gedachte en hun relatie tot de objecten waar de namen van de elementaire proposities aan refereren.¹⁶ Later zou hij hierop terugkomen in zijn *Philosophische Untersuchungen*.

Logische argumenten

Terug naar de verhouding tussen de logische structuur van taal en filosofie. Wittgenstein laat zien dat filosofische uitspraken niet alleen bewezen kunnen worden door de logica. Zo is 'het sneeuwt of het sneeuwt niet' - ook weer te geven als $(p \vee \neg p)$ - bijvoorbeeld altijd waar, net als de uitspraak 'als het noch sneeuwt noch hagelt, dan is er geen sneeuw of hagel' of $(\neg p \wedge \neg q) \rightarrow \neg (p \vee q)$. Bij deze zinnen is het evident dat zij altijd waar zijn, ongeacht de toestand van de wereld waar 'p' naar verwijst. Er zijn echter zinnen die ingewikkelder zijn waarbij dit minder duidelijk naar voren springt. Een propositie die logisch gezien altijd waar is, noemt Wittgenstein een tautologie. Een contradictie, zoals $(p \wedge \neg p)$, is daarentegen altijd onwaar. "Der Beweis in der Logik ist nu rein mechanisches Hilfsmittel zum leichteren Erkennen der Tautologie, wo sie kompliziert ist." (TLP 6.1262) Een filosofische bewijsvoering kan niet alleen teren op de logica; een argument wat alleen op logische gronden geldig is geeft namelijk geen inzicht over de feitelijke wereld. Er zijn volgens Wittgenstein geen logische (on)waarheden die *over* de wereld gaan, de wereld is voor ons noodzakelijk logisch in die zin dat wij ons alleen op die manier kunnen uitdrukken. Contradicties en

¹⁵ Anscombe, *An Introduction to Wittgenstein's Tractatus*, 27.

¹⁶ Kenny, *Wittgenstein*, 47-48.

tautologieën zeggen niets over de relatie tussen het uitgedrukte en de wereld; want ongeacht de structurering van de objecten in de wereld hebben contracties en tautologieën altijd dezelfde waarheidswaarde. Een tautologie sluit niets in de wereld uit, zo'n propositie kan immers alle mogelijke combinaties van namen bevatten, welke recht doen aan elke mogelijk combinatie van objecten in de wereld. Een contradictie sluit alle mogelijke combinaties van objecten uit. Contradicties en tautologieën zeggen alleen iets over de formele eigenschappen van onze taal.¹⁷ Een filosoof kan zich niet *over* de logische vorm van de wereld uitlaten, noch zijn visie bewijzen door logische wetten. Door het gebruik van deze wetmatigheden kan hij slechts *tonen* dat deze logischerwijs geldig zijn, terwijl hij hiermee niets zinnigs over de wereld *zegt*. Dat maakt dit type uitspraken niet *unsinnig* (TLP 4.4611) maar wel *sinnlos* (TLP 4.641).

2.2 De relatie van taal met de wereld

Een filosoof heeft een bepaalde opvatting over *iets* in de wereld. De wereld is het enige en noodzakelijke onderwerp van taal, en tegelijkertijd kunnen wij niet om taal heen wanneer wij denken en spreken over de wereld. Waar ik in het vorige hoofdstuk ben ingegaan op de taalanalyse en logica zal ik nu meer expliciet de verbinding willen leggen met Wittgenstein's ontologie, welke niet onafhankelijk gezien kan worden van zijn taalfilosofie.

Namen

Elementaire proposities zijn de meest elementaire zinnen, omdat zij niet verder gereduceerd kunnen worden tot proposities die nog meer basaal zijn. Op hun beurt zijn deze elementaire zinnen op te splitsen in namen. Deze namen moeten niet worden opgevat als eigennamen zoals 'Ludwig', 'filosofie' of 'basisschool'. Dat type namen kan volgens zijn theorie namelijk verder worden geanalyseerd door een definitie te formuleren. In plaats daarvan moeten de namen waaruit elementaire proposities bestaan opgevat worden als oertekens, welke in een logische taalanalyse niet verder gereduceerd kunnen worden. (TLP 3.26) Hieruit volgt dat een naam naar iets eenvoudig verwijst, zonder afzonderlijke onderdelen die op hun beurt een aparte naam zouden moeten hebben. De eenvoudige verwijzing van een naam is een object. (TLP 2.02 en 3.203) Wittgenstein geeft geen voorbeeld van een elementaire propositie, naam of object; deze concepten blijven enigszins mysterieus.¹⁸ Wel is het duidelijk dat elementaire proposities opgebouwd zijn uit namen, welke corresponderen met objecten in de wereld. Doordat elementaire proposities de meest basale proposities zijn en bovendien onderling onafhankelijk wat waarheidswaarde betreft, kan het niet anders zijn dan dat objecten niet samengesteld maar simpel zijn. Daarom sluiten objecten elkaar niet uit, en zijn zij samen de gehele substantie van de wereld. (TLP 2.021) Dat wil zeggen: "Die empirische Realität ist begrenzt durch die Gesamtheit der Gegenstände" (TLP 5.561), net zoals alle elementaire proposities samen de gehele empirische werkelijkheid beschrijven. Wat hiermee is gezegd, volgt uit zijn beeldtheorie welke ik hieronder zal omschrijven.

Beelden

Een specifieke combinatie van objecten maakt een *Sachverhalt*, een feitelijke connectie of *atomic fact*, waarin objecten in de werkelijkheid op een bepaalde manier ten opzichte van elkaar gepositioneerd zijn.¹⁹ Dit is equivalent aan de positie van namen in een elementaire propositie, namen zijn ook op een speciale manier aan elkaar verbonden, zodat de elementaire propositie een

¹⁷ Kenny, *Wittgenstein*, 37.

¹⁸ Pears, *Ludwig Wittgenstein*, 51.

¹⁹ Kenny vertaalt een *Sachverhalt* als een 'state of affairs'. Zie Kenny, *Wittgenstein*, 58.

bepaalde betekenis toekomt. Een elementaire propositie “behauptet das Bestehen eines Sachverhaltes” (TLP 4.21) door correspondentie. Als een *Sachverhalt* bestaat, is de elementaire propositie waarmee dit wordt uitgedrukt waar. (TLP 4.25) Toch is het mogelijk om te praten over niet feitelijke connecties van objecten, een niet bestaande *Sachverhalt* kan betekenis hebben. De zin ‘op het dak zit een paars schaap’ hoeft niet waar te zijn, maar is wel begrijpelijk qua betekenis. Hoe dat mogelijk is maakt Wittgenstein duidelijk aan de hand van zijn beeldtheorie van betekenis. Deze houdt kort gezegd in dat een elementaire propositie een model of afbeelding is van een *Sachverhalt*, betekenis wordt uitgelegd als correspondentie met een mogelijk feit. Een complex feit (*Tatsache* of *Sachlage*) kan worden gezien als een beeld van de werkelijkheid; een model. Het is complex omdat een feit zoals ‘er woont een schaap in mijn kamer’ niet onafhankelijk is van andere feiten, het hangt bijvoorbeeld af van het feit dat ik überhaupt een kamer bezit. Een complex feit kan verder worden geanalyseerd in *Sachverhalten*, welke onafhankelijk van elkaar waar of onwaar zijn. Een *Sachverhalt* is een mogelijke atomaire – niet verder te analyseren - connectie. Die connectie bestaat tussen objecten en wordt gerepresenteerd door een elementaire propositie (TLP 2.131), als zijnde een afbeelding. “Der Satz ist ein Bild der Wirklichkeit, so wie wir sie uns denken.” (TLP 4.01) Cruciaal is hierbij de mogelijke structuur van de afbeelding, de picturale vorm, welke de mogelijke ruimtelijke verhouding bepaalt van de afzonderlijke objecten.²⁰ Deze vorm is gelijk aan de situatie in de werkelijkheid. Op het niveau van taal geldt dit ook voor de propositie; deze heeft een logische structuur welke terug komt in de situatie die deze omschrijft. Met deze beeldtheorie kwam Wittgenstein tot de volgende conclusie. “Einen Satz verstehen, heißt, wissen was der Fall ist wenn er wahr ist.” (TLP 4.024) Het is dus niet noodzakelijk dat men *weet* of een propositie waar is, zolang men maar bekend is met genoeg bestanddelen van de zin om te begrijpen wat het geval zou zijn als de zin waar was. Als men maar de feitelijke afbeelding kan denken hoe het zou zijn als de propositie het geval is in de wereld. (TLP 3.02)

2.3 Het probleem van filosofie

Wittgensteins taalanalyse heeft een aantal consequenties met betrekking tot de reikwijdte van filosofie, omdat zij een grens trekt in de taal waarin filosofen hun theorieën trachten uit te drukken.²¹ Uit zijn *Tractatus* volgt dat taal uit proposities bestaat en een beschrijving is van een mogelijke werkelijkheid. Er moet dus iets *betekenisvol* worden beschreven wanneer taal uitdrukking geeft aan inzicht en kennis. Wanneer een uitdrukking waar is, betekent dit dat het de mogelijkheid van een empirische toestand representeert. Hoe voor de hand liggend dit ook lijkt, daaruit volgt dat alle ware zinnen de wereld afbeelden zoals deze feitelijk is. De feiten in de wereld zijn contingent en maken samen de mogelijke betekenisvolle zinnen. “Die Gesamtheit der wahren Satze ist die gesamte Naturwissenschaft.” (TLP 4.11) Met de daaropvolgende regel sluit hij filosofie uit van de natuurwetenschappen. (TLP 4.111) Filosofische uitspraken kunnen dus niet waar of onwaar zijn, in die zin dat het correspondeert met de empirische werkelijkheid. Hiermee wordt de filosofie een *eigen* onderzoeksonderwerp ontnomen, een onderwerp waarover weten of kennis te vergaren is.²² Filosofie is dus volgens Wittgenstein geen empirische wetenschap, en moet dit ook zeker niet willen zijn. Wittgenstein’s terminologie van proposities moet worden opgevat als een aanspraak op de mogelijkheid van waarheid of onwaarheid. De optie van een oplossing op een

²⁰ Kenny, *Wittgenstein*, 45.

²¹ Logica moet hier niet worden opgevat als type binnen de filosofie, maar als een zelfstandige kenniscategorie.

²² Stokhof, *World and Life as One*, 88.

filosofisch probleem bestaat volgens Wittgenstein uitdrukkelijk niet binnen de kaders van de natuurwetenschap.

Is filosofie dan logisch? Evenmin. Logische proposities zijn *a priori* waar of onwaar, een bewijs uit de logica is waar omdat de structuur van taal is zoals zij is. Logische proposities betreffen de grenzen van taal en laten zien waar de uitersten van onze taal liggen. Deze proposities zijn daarmee zinloos (*sinnlos*). Zij geven ons namelijk geen inzicht in de werkelijkheid; zij zijn onafhankelijk van de werkelijkheid geldig en daarom betekenisloos of zinloos. Filosofische problemen kunnen niet los gezien worden van de toestand van de wereld, zij ontstaan door het bevragen van onze verhouding tot de werkelijkheid. Filosofische theorieën beweren *iets*, of in ieder geval zijn filosofische vragen ontstaan uit, dan wel afhankelijk van de wereld zoals wij die kennen. Stellingen uit de logica, tautologieën bijvoorbeeld, zijn geen afbeeldingen van *iets* reëls en “sagen nichts aus.” (Nb 8)²³

Wat is het geval dan als men beweringen doet over zaken die zowel buiten de empirie als buiten de grens van taal liggen? Dit betreft stellingen uit de ethiek, theologie, metafysica, logica, wiskunde enzovoort. Wittgenstein stelt dat men ook hier geen zinnige proposities aan kan wijden. Deze stellingen zijn volgens hem namelijk onzinnig (*unsinnig*). Datgene wat de empirische werkelijkheid transcendeert, probeert buiten de grens van taal te gaan. Het domein buiten de wereld kent echter geen beschrijving in taal. Met onze taal kunnen wij beschrijven hoe de wereld op ons overkomt, maar dit zullen wij nooit kunnen ontstijgen. Wij kunnen uitdrukken *dat* de wereld is, niet *wat* de wereld is. (TLP 3.221)

Beweringen in de ethiek proberen uit te drukken wat de zin van het leven is en wat waardevol is. Maar, stelt Wittgenstein, *in* de wereld is geen waarde; alles is zoals het is. (TLP 6.41) Bovendien slaan zinnige proposities op feitelijke zaken en zijn daarmee contingent; zij kunnen dus geen algemeen geldige waarden uitdrukken.²⁴ Er bestaat geen Archimedisch punt van waaruit men kan oordelen over wat absoluut ethisch waardevol is en niet. Men kan slechts praten over de feitelijke – toevallige - constatering dat iets waardevol is. Ethiek en esthetica zijn transcendentiaal. (TLP 6.421) Hetzelfde gaat op voor religie. Religieuze uitspraken proberen aan de hand van de wereldse taal iets ‘hogers’ of absoluuts uit te drukken. Dat is niet mogelijk omdat: “*Wie die Welt ist, ist für das Höhere vollkommen gleichgültig. Gott offenbart sich nicht in der Welt.*” (TLP 6.432) Taal is werelds in die zin dat het plaats heeft binnen de grenzen van ruimte en tijd. Metafysische, ethische of religieuze probleemstellingen bevragen datgene wat buiten de sfeer van ruimte en tijd ligt; en zijn daarom onzinnig als talige vraagstelling. Wittgenstein geeft Dostojevski gelijk wanneer die laatste schrijft dat iemand gelukkig is wanneer hij zijn doel in het leven vervult. “Die Lösung des Problems des Lebens merkt man am Verschwinden dieses Problems.” (Nb 74) Oftewel, iemand vervult het doel van zijn bestaan wanneer hij niet langer een doel nodig heeft, behalve het leven zelf.²⁵ De zoektocht naar het antwoord op de vraag naar de zin van het leven wordt op die manier beëindigd met het wegnemen van de vraag op zich. Het daadwerkelijke antwoord op een transcendentale vraag grijpt terug op het bevragen van de oorspronkelijke vraagstelling. (TLP 6.521) Hierdoor wordt het probleem *an sich* weg genomen. Dit is typerend voor Wittgenstein’s benadering van filosofische problemen. Ook in zijn latere filosofie is de gedachte terug te vinden dat filosofische problemen opgelost moeten worden door ze volkomen te laten verdwijnen. (PU § 133)

Wederom komt hier datgene naar voren wat Wittgenstein in zijn voorwoord van de *Tractatus* stelde. Niet het *antwoord* op de vraag, maar de *vraag* zelf is het probleem wat leidt tot

²³ Wittgenstein, *Notebooks 1914-1916*, ed. Von Wright and Anscombe, trans. Anscombe, 2nd ed. (Oxford: Basil Blackwell, 1979), 8. Hierna zullen citaten uit deze bron worden aangeduid met ‘Nb’ en het paginanummer.

²⁴ Kenny, *Wittgenstein*, 47.

²⁵ Wittgenstein, *Notebooks 1914-1916*, 73.

onzinnige of zinloze proposities. “Zu einer Antwort, die man nicht aussprechen kann, kann man auch die Frage nicht aussprechen. *Das Rätsel* gibt es nicht.” (TLP 6.5) Wittgenstein kan dit zeggen omdat hij heeft laten zien dat taal een grens heeft, gelijkend een begrenzing van het denken. Denken wordt immers uitgedrukt in taal. Noodzakelijkerwijs moet een *zinnvolle* propositie de mogelijkheid bevatten om waar of onwaar te zijn.²⁶ Zinnvolle proposities zijn een zaak van de natuurwetenschappen, waar Wittgenstein de filosofie niet onder schaaft. Filosofische uitspraken zijn volgens hem dus problematisch. De filosofie krijgt met deze redenering een kenmerkende positie ten opzichte van andere kennisvormen, hij stelt:

“Die meisten Satze und Fragen, welche über philosophische Dingen geschrieben worden sind, sind nicht falsch, sondern unsinnig. Wir können daher Fragen dieser Art überhaupt nicht beantworten, sondern nur ihre Unsinnigkeit feststellen.” (TLP 4.003)

Vandaar dat de meest diepe filosofische problemen eigenlijk geen problemen zijn. Wittgenstein maakt dus een einde aan de filosofie doordat hij laat zien dat de filosofische problemen vaak voortkomen uit een bepaald misbruik van taal. Men moet inzien dat proposities uit de natuurwetenschap niet te vergelijken zijn met uitspraken van de filosofie. Filosofische problemen passen niet binnen de grenzen van taal. De uitspraken van de filosofie zijn niet feitelijk of contingent en evenmin *a priori* noodzakelijk: het zijn geen betekenisvolle proposities.²⁷ De filosofie waartegen hij ageert, heeft het probleem dat er geen probleem uit te drukken is.

²⁶ Kenny, *Wittgenstein*, 54.

²⁷ Pears, *Ludwig Wittgenstein*, 38-39.

3. De filosofie van de *Tractatus*

In het vorige hoofdstuk is Wittgenstein's negatieve conceptie van filosofie in kaart gebracht door een uitleg van zijn vroege werk, de *Tractatus*. In dit hoofdstuk zal ik aan de hand van ditzelfde werk een positieve beschrijving van filosofie proberen te geven.

3.1 Filosofie

De grens van het denken is volgens hem afhankelijk van datgene wat onze taal kan uitdrukken. Denken en taal zijn namelijk onlosmakelijk aan elkaar verbonden. Gedachten worden volgens Wittgenstein in de wereld gezet, uitgedrukt, door middel van proposities. Filosofen moeten zich niet alleen wijden aan het zoeken naar oplossingen voor filosofische problemen, maar kritisch zijn ten aanzien van de oorspronkelijke vraag. Wanneer een filosofische vraag onvoldoende kan worden beantwoord, ligt het meestal aan de taal waarin de filosofische vraag is uitgedrukt, in plaats van dat het de bestaande filosofische theorieën schort aan bevredigende antwoorden. Het is dus niet per se een lacune in ons filosofisch inzicht welke een onderwerp voor filosofisch onderzoek doet ontstaan, maar aan een gebrekkig begrip van hoe onze taal werkt en bovendien ons denken kan structureren. Dat laatste is wellicht inherent aan de menselijke aard. Daarom moeten deze filosofische problemen volgens Wittgenstein geproblematiseerd worden, en wel door middel van taalanalyse. "Alle Philosophie ist 'Sprachkritik'." (TLP 4.0031)

Een positieve beschrijving van filosofie gaf Wittgenstein al voordat hij de *Tractatus* schreef. In een brief naar Russell schreef hij het volgende. "Philosophy is the doctrine of the logical form of scientific propositions," door inzicht in de logische vorm worden schijnbare filosofische dilemma's voorkomen.²⁸ Daarbij specificeert hij de positie van filosofie ten opzichte van natuurwetenschappen; filosofie staat boven of onder de natuurwetenschappen en is in ieder geval niet hetzelfde. (TLP 4.111) Dit wordt ondersteund door zijn beeldtheorie van betekenis. De taak van filosofie is hiermee gegeven; zij behoort ons denken te verhelderen, weg te voeren van misverstanden en betekenisloze uitspraken. (TLP 4.112) Filosofie is een onderneming van begrenzing door kritisch te kijken naar ons epistemologische en exacte denken. Daarmee heeft de filosofie een beschermende rol, zij zou ons moeten behoeden voor het spreken over onderwerpen die niet bereikbaar zijn met gewoon taalgebruik.²⁹ Filosofie wordt hierdoor een *activiteit* van logische opheldering en verduidelijking. De belangrijke negatieve opdracht die Wittgenstein aan de filosofie geeft is het corrigeren van doctrines die iets onzinnigs proberen *uit te drukken*. Metafysische terminologie levert onzinnige proposities op, doordat de begrippen niet verwijzen een feitelijke mogelijkheid. Een bewijs aan de hand van proposities is dus binnen transcendentale kennisgebieden onmogelijk, dit zou volgens Wittgenstein de filosofie als taalkritiek moeten kunnen aantonen. (TLP 6.53) Filosofie speelt hier dus een negatieve en positieve rol. Wij hebben de filosofie in negatieve zin nodig om onzin te overwinnen, waardoor wij de wereld in positieve zin, goed te zien krijgen.³⁰ Want, zo luiden de beroemde slotwoorden van de *Tractatus*, "Wovon man nicht sprechen kann, darüber muß man schweigen." (TLP 7)

²⁸ Wittgenstein, *Notebooks 1914-1916*, 106.

²⁹ Stokhof, *World and Life as One*, 36.

³⁰ *Idem*, 88.

3.2 Transcendentale kennisvormen

Ondanks Wittgenstein's stelligheid over de onzinnigheid van proposities die transcendentale vraagstukken opleveren, schrijft hij dergelijke problematiek niet af als onzin of irrelevant. Het zijn deze transcendentale zaken die Wittgenstein zeer aan het hart gaan. Hij beweerde dat de belangrijkste boodschap van de *Tractatus* datgene was wat hij niet onder woorden had gebracht; zijn bedoeling bij boek zou zelfs een ethische dimensie kennen.³¹ In een brief naar Ficker uit 1919 schrijft hij dat "the point of the book is an ethical one. [...] The ethical is delimited as it were from the inside by my book."³² Martin Stokhof legt deze woorden uit met de verklaring dat Wittgenstein met zijn analyse van taal en logica op indirecte wijze een ethisch punt hoopte te maken door het domein van ethiek te zuiveren.³³

Volgens Wittgenstein's ontologie in de *Tractatus* bestaat het geheel van de wereld uit feiten, en hierbij is taal het domein van de mogelijke feiten. Over transcendentale zaken kan men dus niet *spreken* in de letterlijke zin van het woord. Wittgenstein beschouwt ethiek niet als iets transcendentails omdat ethische waarden en morele waarheden buiten onze wereld zouden zijn. Noch stelt hij dat ethiek niet gedacht kan worden door ons mensen. Ethische waarden zijn werelds en morele overtuigingen zijn onlosmakelijk verbonden met het menselijk leven, ethiek kan worden gedacht door het individu. Het transcendentale karakter past ethiek omdat het niet past in de logische structuur van taal. Absolute ethische noodzakelijkheden bestaan maar zijn niet bereikbaar binnen de talige praktijk.³⁴

Hier zit echter een probleem; onze taal biedt ons geen instrument om ethische inzichten uit te drukken. De neiging van hen die ooit probeerden ethiek te vervatten in hun spreken of schrijven "was to run against the boundaries of language."³⁵ Als er iets bestaat zoals ethiek wat over intrinsieke waarden gaat, dan heeft dit nooit betrekking op contingente feiten. Bij religieuze en ethische uitspraken misbruiken wij de taal, door steeds vergelijkingen te gebruiken die nergens voor staan. God zou diegene zijn die alles ziet en alles weet, zoals een mens zou zijn die de grootst mogelijke macht heeft. Maar kunnen wij ons dit voorstellen, wat beschrijft dit? Religieuze en ethische uitspraken zijn verzamelingen feitelijke vergelijkingen die niet zonder die vergelijkingen beschreven kunnen worden, er liggen geen feiten ten grondslag aan wat vergeleken wordt.³⁶ "You cannot lead people to what is good; you can only lead them to some place or other. The good is outside the space of facts."³⁷ Wat er rest zijn slechts relatieve uitspraken over feiten die onder die contingente omstandigheden het goede lijken, maar daarmee nog geen ethische absoluutheden kunnen zijn.³⁸ Als er een wil is die intrinsieke waarde heeft, en dus ethisch is, is dit niet de psychologische wil maar een transcendentale wil van buiten de wereld van feiten. Ethiek, esthetica en religie zijn supernatuurlijk en tonen zich in het onuitsprekbare; het *mystieke*. Wittgenstein stelt dat transcendentale fenomenen *toonbaar* zijn. Dit tonen is een vorm van transcendent vatten, wat niet in de logische mal van taal past en evenmin een feitelijke vorm van kennis is. "Was gezeigt werden *kann*, *kann* nicht gesagt werden." (TLP 4.1212) Oneindig veel manieren zijn er om het onzegbare te tonen. Gedichten, literatuur, muziek of beeldende kunst

³¹ Pears, *Ludwig Wittgenstein*, 68. En Sass, "Deep Disquietudes. Reflections on Wittgenstein as Antiphilosopher," in *Wittgenstein. Biography & Philosophy*, ed. Klagge (Cambridge: Cambridge University Press), 112.

³² Citaat uit Stokhof, *World and Life as One*, 35.

³³ Stokhof, *World and Life as One*, 36.

³⁴ *Idem*, 236.

³⁵ Wittgenstein, "A Lecture on Ethics," *The Philosophical Review* 74 (1965), 12.

³⁶ *Idem*, 9 en 10.

³⁷ Wittgenstein, *Vermischte Bemerkungen*, 3.

³⁸ Wittgenstein, "A Lecture on Ethics," *The Philosophical Review* 74 (1965), 7.

kunnen ethische of metafysische inzichten tonen, maar zullen daarbij nooit een aanspraak kunnen maken op de waarheid. Wittgenstein's leer van het tonen is zeer breed, waarbij het vooral duidelijk is wat het *niet* inhoudt.

Filosofie en andere transcendentale toepassingen van het tonen, zoals ethiek en religie, hebben met elkaar gemeen dat zij niet over contingente feiten of over de *a priori* grens van taal gaan. Toch zijn het verschillende kennisgebieden. Filosofie is reflectief, een vorm van kritiek – zoals eerder beschreven is – op de misconcepties van filosofische vraagstukken. Ethiek en religie daarentegen zijn geen kritieken van andere denkwijzen, maar staan op zichzelf. Zij moeten niet vertroebeld worden door wetenschappelijke pretenties van feitelijkheden en waarheden, en evenmin 'opgelost' worden door filosofisch onderzoek naar logica en taal.

3.3 De status van zijn eigen filosofie

Hij liet zich de *Tractatus* uit over alle mogelijke feitelijkheden die niet gezegd konden worden. Dat roept de vraag op welke status de proposities uit de *Tractatus* zelf hebben. Wittgenstein erkende dit probleem en stelde dat hij met de *Tractatus* een betekenisloze reeks aan proposities produceerde. "Meine Satze erläutern dadurch, daß sie der, welcher mich versteht, am Ende als unsinnig erkennt, wenn er durch sie – auf ihnen – über sie hinausgestiegen ist." (TLP 6.54) Maar is de kous daarmee af; wat is nu de status van de stelling dat zijn proposities uit de *Tractatus* onzinnig zijn? Hoe kunnen we de ladder waarmee we de weg van zijn *Tractatus* zijn beklommen weggooien, zonder daarmee de gehele route te vernielen? Vele lezers van zijn werk hebben zich over deze kwestie gebogen. Hieronder zal ik er een aantal van de mogelijke posities weergeven.

Metafysische doctrine

Veel van zijn eerste lezers, zoals Russel, Pears, Malcolm en Anscombe, vatten de ontologische en taalfilosofische theorieën van de *Tractatus* letterlijk op. Deze interpretatie kan de metafysische lezing worden genoemd.³⁹ Het werk zou volgens die interpretatie een speculatieve beschrijving zijn van hoe de wereld gerepresenteerd wordt door de taal, de relatie tussen taal en de onafhankelijke werkelijkheid wordt hierdoor als letterlijke waarheid opgevat. Dat resulteert in de opvatting dat de *Tractatus* aantoont dat de zinnen in het boek geen noodzakelijke waarheden kunnen bevatten. Hierdoor ontstaat het probleem dat Wittgenstein's visie ten aanzien van het onzegbare ook verkeerd blijkt te zijn. Is er dan een taal van een hogere orde nodig om Wittgenstein's punt toch te kunnen maken?⁴⁰

Therapie

Een andere interpretatie leest de *Tractatus* minder als een letterlijk op te vatten doctrine en meer als een werk met een therapeutische boodschap. Zo stelt Wittgenstein volgens K. T. Fann niet dat zijn werk onzin is, maar betekenisloos is in feitelijke zin. Het werk lost zichzelf als zodanig op; het is betekenisloos in die zin dat het geen inzicht verschaft in de werkelijkheid maar zichzelf bevestigt. Zijn werk is dus wat betreft *proposities* betekenisloos, maar qua boodschap een noodzakelijk waarheid. Dit is hetgeen hij *toont* wanneer iemand zijn proposities in de *Tractatus* begrijpt. De lezer zal zijn uitgedrukte proposities dan transcenderen en daarmee inzicht hebben in de wereld; hij zal de grens begrijpen tussen wat gezegd kan worden enerzijds en wat niet begrepen kan worden anderzijds.⁴¹ Fann's interpretatie van het doel van de *Tractatus* is therapeutisch in die zin dat het onze ogen moet openen voor de onzinnigheid van bepaalde transcendentale vraagstukken.⁴²

Anderen gaan hier verder in; zo stelt Cora Diamond dat de *Tractatus* op de lezer zou moeten inwerken zoals een Freudiaanse psychotherapie. Volgens haar mogen de proposities in de *Tractatus*

³⁹ McGinn, "Between Metaphysics and Nonsense: Elucidation in Wittgenstein's *Tractatus*," *The Philosophical Quarterly* 49 (1999), 491.

⁴⁰ Zie Russell's suggestie in Russell, *My Personal Development* (London: Routledge, 1959), 114.

⁴¹ Fann, *Wittgenstein's Conception of Philosophy*, 34-36.

⁴² *Idem*, 38.

dan wel onzinnig zijn, het gaat erom dat wij de *persoon* Wittgenstein begrijpen in zijn boodschap naar zijn lezers.⁴³ Ook James Conant gaat uit van een radicale therapeutische lezing; “the aim of Tractarian elucidation is to reveal (through the employment of mere nonsense) that what appears to be substantial nonsense of mere nonsense.”⁴⁴

Maar met wat voor een *type* onzin kunnen wij de proposities van de *Tractatus* dan kwalificeren? Dit lijkt mij een typische taalverwarring, een filosofisch probleem waarbij de vraagstelling naar de definitie van onzinnigheid het probleem is. Daarbij haalt Daniel Hutto aan dat Wittgenstein zelf niet spreekt over verschillende vormen onzinnigheid en hij de mogelijkheid van graduele onzinnigheid met zijn *Tractatus* uitsluit. Onzinnige proposities zijn simpelweg niets anders dan die proposities die niet ergens naar verwijzen. Marie McGinn wijst dan ook op het paradoxale karakter van de therapeutische lezing van Diamond en Conant, vanwege hun opvatting dat Wittgenstein met de *Tractatus* niets (zinnigs) communiceert terwijl hij de lezer tegelijkertijd *iets* duidelijk maakt – en wel dat er niets wordt gecommuniceerd met zijn proposities in de *Tractatus*.⁴⁵

Verheldering

Een derde lezing stelt dat de *Tractatus* puur als ophelderend werk begrepen moet worden. McGinn bepleit naar eigen zeggen een tussenweg tussen de letterlijke metafysische lezing welke de taalanalyse en ontologie van de *Tractatus* letterlijk opvat, en de therapeutische lezing van Diamond en Conant die zijn taalanalyse en ontologie instrumenteel opvatten. In haar ogen hebben de zinnen van de *Tractatus* enkel een verhelderend effect; “bringing a certain order in the reader’s perception of pictures and, ultimately, of language.”⁴⁶ Ze geven geen nieuwe inzichten, en zijn daarmee onzin, maar wijzen ons op datgene wat we eigenlijk al weten. Hutto volgt haar ten dele door de volgende nuancering aan te brengen. Hij stelt dat de zinnen in de *Tractatus* slechts een *poging* zijn van verheldering, maar dat deze daar niet altijd in slagen. Hij interpreteert de *Tractatus* als een werk dat intern conflicteert; er zit volgens hem een blijvende spanning tussen wat Wittgenstein *hoopt* te bereiken en datgene waarin hij uiteindelijk slaagt. Deze spanning komt voort uit het gebrekkige inzicht in de taal die Wittgenstein in de tijd van de *Tractatus* zou hebben gehad, wat later veranderen zou met zijn *Philosophische Untersuchungen*.⁴⁷

Een actieve opdracht

Wittgenstein wilt ons in ieder geval meegeven dat er onzinnige proposities zijn, die niet verward moeten worden met zinnige proposities die mogelijk waar of onwaar zijn. Dit probeert hij zijn lezer uit te leggen in de zinnen van de *Tractatus*, zonder dat hij eigenlijk in staat is die uitleg uit te drukken. De boven genoemde interpretaties in overweging genomen zou ik willen beweren dat Wittgenstein ons wilt wijzen op het onderscheid tussen zin en onzin, en dat men tijdens het lezen van de *Tractatus* steeds meer vertrouwd met en bewust wordt van dit onderscheid. Pas wanneer het boek uit is, in laatste proposities, wordt duidelijk vermeld dat de intenties van de schrijver op gespannen voet staan met de vorm waarin hij deze probeert te bewerkstelligen. Dat hoeft naar mijn mening het effect op de lezer niet te schaden; immers het lezen van de *Tractatus* als *activiteit* genereert de mogelijkheid van een begrip van datgene wat het de lezer eigenlijk alleen kan *tonen*. Dit doel kan misschien juist worden ondersteund door een soort interne inconsistentie of bepaalde literaire overdrijving. Het actieve lezen van een filosofisch werk als de *Tractatus* moeten wij ook begrijpen als een filosofische bezigheid; een activiteit. Het is dus meer dan een statische theorie; maar een talige activiteit waardoor men begrijpt. Het heeft op die manier wellicht een therapeutisch of verhelderend effect. Deze interpretatie sluit aan bij de latere *Philosophische Untersuchungen*, waar ik in het volgende hoofdstuk op in zal gaan.

⁴³ Hutto, *Wittgenstein and the End of Philosophy*, 92.

⁴⁴ *Idem*, 93. Citaat uit Conant, “Elucidation and Nonsense in Frege and Early Wittgenstein,” in *The New Wittgenstein*, ed. Crary and Read (London: Routledge, 2000), 196.

⁴⁵ McGinn, “Between Metaphysics and Nonsense: Elucidation in Wittgenstein’s *Tractatus*,” 496.

⁴⁶ *Idem*, 503.

⁴⁷ Hutto, *Wittgenstein and the End of Philosophy*, 101-102.

4. Wittgenstein's nieuwe filosoferen

Nadat de *Tractatus* is gepubliceerd houdt Wittgenstein zich aan zijn eigen woorden uit het voorwoord; door op zijn manier een einde te hebben gemaakt aan de filosofie, laat hij de filosofie voor wat zij is en begint hij als docent op een basisschool. Gedurende deze periode zullen zijn denkbeelden uit de *Tractatus* grote veranderingen ondergaan. Wittgenstein komt tot een nieuwe methode doordat hij zijn kritische taalfilosofie op zijn eigen theorie toepast.⁴⁸ In dit hoofdstuk zal ik ingaan op Wittgensteins latere inzichten over de filosofie, welke hij in de praktijk brengt met de verschijning van de *Philosophische Untersuchungen*. Ik zal kort zijn nieuwe betekenistheorie behandelen en daarna beschrijven welke gevolgen dit heeft voor zijn conceptie van filosofie.

4.1 Contextuele benadering in plaats van analyse

In de *Tractatus* ontwikkelt Wittgenstein *a priori* een taalanalyse aan de hand waarvan hij de zinnen uit alledaagse taal kan terugbrengen tot verschillende elementaire proposities, welke op hun beurt weer konden worden gereduceerd tot namen die refereerden naar simpele objecten. Hierbij gaat Wittgenstein ervan uit dat *definitieve* analyse mogelijk is; complexe zinnen konden middels analyse tot hun essentiële vorm worden gebracht. Op dit uitgangspunt zal hij terugkomen wanneer hij zich later opnieuw aan de filosofie wijdt. Zo twijfelt hij in zijn latere *Philosophische Untersuchungen* aan zijn eerdere stelling – een erfenis van Frege - dat elke zin een bepaalde definitieve betekenis kan hebben. “Frege vergelijkt het begrip met een gebied en zegt: een onduidelijk begrensde gebied kun je eigenlijk geen gebied noemen. Dat wil waarschijnlijk zeggen dat we er niets mee kunnen beginnen. – Maar is het zinloos te zeggen: ‘Blijf hier ongeveer staan!’?” (PU §71) “Als ik tegen iemand zeg ‘Ga ongeveer hier staan?’ – kan deze verklaring dan niet perfect functioneren?” (PU §88) Hier ontstaat de vraag wat de simpele objecten zijn waar de namen in elementaire proposities naar verwijzen. Wittgenstein realiseert zich na de publicatie van de *Tractatus* steeds meer dat hij hier geen voorbeelden van kan geven. (PU §46-47) Bovendien lijkt simpliciteit een relatief begrip; een simpel object kan in een andere context zeer complex zijn. Het gaat erom: “in welke zin samengesteld?” (PU §47) Het woord ‘bezem’ analyseren tot ‘een steel en borstel die zich op een bepaalde manier tot elkaar verhouden’, lijkt het begrip ‘bezem’ voor wat betreft dagelijks taalgebruik vooral omslachtiger te maken. (PU §60) Simpel en complex zijn geen eenduidige concepten. “Het woord ‘samengesteld’ (en ook het woord ‘enkelvoudig’) wordt door ons op een enorm aantal verschillende, op verschillende manieren met elkaar verwante manieren gebruikt.” (PU §47) Het verwijt in de *Tractatus* aan het adres van de traditionele filosofie is dat dergelijke filosofische proposities niet op exacte wijze refereren aan de objecten van de wereld, en daarom ten onrechte in taal uitgedrukt worden. Dit punt lijkt voor de latere Wittgenstein minder relevant geworden. Hij is niet langer gericht op het streven naar uitdrukkingen die een exacte verwijzing kennen. Exact en inexact beschouwt hij nu als relatieve begrippen die geen absolute afbakening kennen; een exacte verwijzing is nog altijd inexact vergeleken met een nog meer exacte verwijzing. Of een propositie al dan niet exact is hangt volgens de latere Wittgenstein niet af van de relatie tussen de onderlinge samenstelling van de simpele objecten en de onderdelen van een propositie, zoals hij in de *Tractatus* stelt. In zijn latere *Philosophische Untersuchungen* is de exactheid van een propositie gerelateerd aan het gebruik in een bepaalde context. Exactheid heeft dan te maken met de mate waarin het doel wordt gediend in de context waarin de propositie wordt gebruikt. In de zin ‘we eten

⁴⁸ Pears, *Ludwig Wittgenstein*, 79.

om één uur' lijkt de tijd exact. Maar in een laboratorium of op de sterrenwacht geldt deze tijdsaanduiding als inexact: "daar zie je wat 'nauwkeurigheid' betekent." (PU §88)

Waar analyse tot exacte bepaaldheid in de *Tractatus* de grondslag vormde voor een verwerping van transcendentale uitspraken als zinnige proposities, is hij in de *Philosophische Untersuchungen* meer gefocust op die context waarin taal speelt. (PU §10 en 20) In zijn latere periode vindt hij dat filosofen zich meer moeten aantrekken van de context. Een vraag naar de bestanddelen van een samengesteld object moet beantwoord worden met de wedervraag *in welke zin* 'samengesteld' hier moet worden opgevat. (PU §47) Afleiden middels taalanalyse, als adequate manier om tot het wezen van taal te kunnen doordringen, is volgens de latere Wittgenstein niet langer de juiste filosofische methode. (PU §164)

4.2 Taalkritiek

Ondanks een radicale verandering in de manier waarop Wittgenstein kijkt naar taal en betekenis is zijn streven naar een opheldering van filosofische vraagstukken niet verloren gegaan. In de *Philosophische Untersuchungen* ziet hij het nog steeds als zijn taak om de filosofie te verhelderen door taal te begrenzen. Zoals net beschreven is hanteert hij hier een andere methode. Naast het feit dat hij minder belang hecht aan analyse, verwacht hij in zijn latere periode niet langer dat er één ononderbroken grens of één essentie van taal bestaat, maar ziet hij taal als een netwerk. Hij keert zich tegen de *a priori* intuïtieve generalisaties van de complexiteit van taal en het aanschouwen van de bevindingen hiervan in een gekunsteld vacuüm. Hij kijkt nu meer naar de gewone taal en het sociale karakter ervan. Een woord of zin heeft betekenis vanwege de deelname aan een gereguleerde praktijk; de taal. (PU §108) Een taal is een netwerk van meerdere activiteiten of praktijken, gedefinieerd door bepaalde regels; een spel. (PU §23) Deze regels zijn per definitie *publiek*, alleen bij de gratie van meer dan één persoon die de regel erkent kan een regel bestaan, anders zou het slechts een subjectieve wens zijn of iets dergelijks. (PU §202) De relatie tussen het benoemde object en de naam hangt af van de mogelijkheden – de regels - die het taalspel omvat. Verschillende taalspelen kennen andere tradities, regels en eigenschappen. De overeenkomst tussen de taalspelen is dat zij op alle mogelijke manieren met elkaar verbonden zijn, als ware het de gelijkenissen binnen een familie. (PU § 66-67) Er is niet één onderscheidend kenmerk waarmee wij de complexiteit van taal kunnen omschrijven. (PU § 108)

4.3 Een einde aan de filosofie?

Het is dan ook niet Wittgenstein's opzet om één systematische en volledige taalfilosofie te ontwikkelen. Filosofen interpreteren de taalvormen verkeerd, als zijnde 'diepe' problemen. (PU § 111) "Een filosofisch probleem heeft de vorm: 'Ik weet de weg niet.'" (PU § 123) Wanneer wij ons denken uitdrukken gebruiken wij "regels, een techniek", wat er in de filosofie toe leidt dat men verstrikt raakt zich zijn eigen regels. (PU § 125) Dit wilt men vervolgens bevatten, door het verwarrende vraagstuk te overzien middels filosofische activiteit. Zijn streven is om de typisch filosofische verwarring te voorkomen tussen de verschillende gebieden van het spreken. Die verwarring is ontstaan door het denken in verkeerde analogieën, "grammaticale zinsbegoocheling"; mogelijk gemaakt door ons gebruik van taal.⁴⁹ (PU § 110) Filosofen hebben de neiging woorden zoals 'zijn', 'weten' of 'voorwerp' bij hun *essentie* te willen grijpen. Zij belanden hierbij in een metafysische zoektocht naar oplossingen in de diepte van deze vraagstellingen, omdat zij *in taal* van het taalgebruik afdwalen. (PU § 116) Volgens Wittgenstein is het de taak van de filosofie om de taal

⁴⁹ Pears, *Ludwig Wittgenstein*, 90-91

te begrijpen, door inzicht in de praktijk van taal zoals deze nu eenmaal werkt. Filosofische “problemen worden niet opgelost door het aandragen van nieuwe ervaringen, maar door het met elkaar in verband brengen van wat reeds lang bekend is. De filosofie is een strijd tegen de beheksing van ons verstand door de middelen van onze taal” (PU § 109)

Grenzen in taal

Het opklaren van filosofische problemen is zijn blijvende achterliggende motief, ondanks de verschillen tussen zijn twee fases. Zijn nieuwe benadering van taal houdt in dat hij taal ziet als een praktijk die op een oneindig aantal manieren gebruikt wordt; er zijn vele contextafhankelijke taalspelen. Daardoor spreekt hij niet langer over die ene grens van de eenheid taal, maar over de meerdere grenzen die taal kent. (PU § 119) Onzinnigheid en zinnigheid in het uitdrukken van gedachtes hangen nu niet meer af van absolute criteria, maar van de mate van zinnigheid in de context van een specifiek taalspel. Wij moeten hierbij kijken naar de ‘dieptegrammatica’ die iets zegt over de *toepassing* van onze woorden -, in plaats van alleen naar de ‘oppervlaktegrammatica’ welke wij direct gebruiken bij het plaatsen van de woorden in een zin en welke wij kunnen horen.⁵⁰ (PU § 664) In andere woorden; de voor de hand liggende zinsbouw wordt bepaald door de ‘oppervlaktegrammatica’ van woorden. Maar de *betekenis* van de woorden in de zin zijn gegeven door de toepassing ervan in betekenisvolle zinnen, welke men onderscheidt door de ‘dieptegrammatica’. (PU § 422) Die laatste vorm van grammatica is soms moeilijk te vatten, maar des te meer relevant. De latere Wittgenstein is dus geïnteresseerd in een pragmatische benadering van hoe taal functioneert en wat wij eigenlijk al weten, met het oog op verheldering in de filosofie. “Want filosofische problemen ontstaan, als de taal *vrijaf* [als in vakantie, IV] *heeft*.” (PU § 38)

In de *Tractatus* meende hij de grens van taal te hebben *ontdekt*, omdat die grens er al was en er altijd zal blijven maar voorheen nog niet was benoemd. In de *Philosophische Untersuchungen* heeft hij grenzen in taal *getrokken*. Dat laatste heeft te maken met het gebruik, de doelstellingen en praktische gevolgen van onze taal. Deze grenzen zijn niet bedoeld als grens tot waar de zinnigheid uitspraken reikt, zoals in de *Tractatus* het geval is, maar om te begrijpen wat de aard van uitspraken is die buiten de grenzen liggen. “Trek ik dus een grens, dan is daarmee nog niet gezegd *waarom* [mijn cursivering, IV] ik die trek.” (PU § 499)

De helende werking van filosofie

Net als in zijn eerdere werk ziet Wittgenstein een belangrijke rol voor de filosofie en is ook zijn latere werk geen afwijzing van de metafysica; hij probeert slechts de aard van deze kennisvormen te begrijpen. De filosoof moet zich behoeden voor het vervreemding van taal zoals taal is. Metafysische uitspraken die worden gepositioneerd als empirische uitspraken zijn verkeerd begrepen; als men kijkt naar de ‘dieptegrammatica’ zijn het conceptuele, niet-feitelijke uitspraken. Dit maakt dergelijke uitspraken anders van aard, maar niet onbelangrijk. Zolang het onderscheid tussen verschillende uitingen en bedoelingen van taal maar erkent wordt. Zo plaatst hij in zijn latere werk net als in de *Tractatus* de filosofie buiten de natuurwetenschappen. (PU § 119 en TLP 4.11) Er zijn dus verschillende taalspelen die niet altijd hetzelfde domein bestrijken; en “een wiel dat je kunt bewegen zonder dat iets anders meebeweegt, hoort niet bij de machine.” (PU § 271) Filosofie zou niet een type analyse, één methode of de creatie van één theorie moeten zijn, maar zij bestaat uit meerdere methoden met een verhelderend resultaat als ware het therapieën. Niet voor niets

⁵⁰ Gordon Baker, *Wittgenstein's Method. Neglected Aspects*, ed. K. Morris (Oxford/Malden: Blackwell Publishing, 2004), 75.

gebruikt stelt hij: “De filosoof behandelt een vraag; als een ziekte.” (PU § 255) Het gaat hier niet om mentale ziektes, als in psychologische aandoeningen, maar om *filosofische* problemen die onze geest door hun verwarrende karakter kunnen kwellen. Filosofie kon voor hem een persoonlijke nachtmerrie zijn.⁵¹ Wittgenstein’s ‘filosofische genezing’ bestaat niet uit het kunnen formuleren van theorieën of hanteren van een therapeutische methode waardoor de vragen van de filosofie beantwoord worden. Het denken, de filosofie laat mensen hard tegen de muren van taal aanlopen, zoals men overkomt bij het zoeken naar ethische waarheden.⁵² Maar juist dit vastlopen in filosofische dilemma’s scheidt opheldering; het vastlopen tegen de grenzen van taal laat de waarde zien van het ontdekking van die grenzen. (PU § 119)

Daarmee is de taak van de filosofie sinds de *Tractatus* niet zozeer veranderd, deze bestaat met name uit het bevragen van de filosofische problemen op zich. “De vraag naar de aard en de mogelijkheid van de verificatie van een zin is slechts een bijzondere vorm van de vraag ‘Hoe bedoel je dat?’” (PU § 353) Filosofie is volgens Wittgenstein vooral een activiteit, die ons moet brengen tot een begrip van hoe de dingen zijn zoals ze zijn. De filosofische activiteit bestaat uit reflectie van onze vragen en daarmee kan het ons denken verhelderen. Volgens Martin Stokhof bestaat het verhelderende karakter van de woorden van de *Tractatus* dan ook met het absorberen ervan, en niet zozeer met accepteren.⁵³ Van de mogelijke opties aan de hand waarvan wij filosofie zouden kunnen beschrijven – methode, onderzoeksobject of doel – zoals ik voorstelde in de inleiding; kan een beschrijving van filosofie worden benaderd als een categorie van methodes die tot doel hebben om haar hun onderzoeksobject te bevragen en daarmee meer inzichtelijk te maken.

5. Conclusie

In deze scriptie heb ik willen beschrijven wat wij door het lezen van Wittgenstein’s werk kunnen zeggen over de status van filosofie. Eerst heb ik uitgelegd wat filosofie volgens Wittgenstein’s *Tractatus* niet kan zijn, vervolgens heb ik aan de hand van hetzelfde werk een positieve beschrijving gegeven van filosofie en ben ik ingegaan op andere transendentale vormen van ‘kennis’. Na een reflectie op de filosofische kenmerken van Wittgenstein’s werk zelf, heb ik zijn vernieuwende methode van filosofie beschreven. Hierbij ben ik uitgegaan van zowel zijn uitspraken in de *Tractatus* als in de *Philosophische Untersuchungen*.

Het resultaat van Wittgenstein’s overwegingen – in zowel zijn eerdere als latere werk - is een nieuwe benadering van filosofische problemen; een nieuwe vorm van filosoferen. Ondanks de veranderingen in zijn opvattingen over taal en betekenis is er een belangrijke continuïteit in zijn werk ten aanzien van wat filosofie zou moeten zijn. Volgens hem moeten wij filosofie niet zien als theorie, als dogmatische verzameling van kennis. Filosofie is volgens hem een *activiteit*, die ons behoedt voor verwarringen in taal en opheldering brengt in ons denken door kritisch te kijken naar de betekenis van onze proposities.⁵⁴

Filosofische ‘diepte’ kan obsessief worden, men kan zich erin verliezen. Dit gebeurde misschien in de *Tractatus* waar hij probeert uit te drukken wat volgens hemzelf niet uitgedrukt kan

⁵¹ Zie meer over de psychologische impact van zijn filosofische activiteit in Sass, “Deep Disquietudes. Reflections on Wittgenstein as Antiphilosopher,” in *Wittgenstein. Biography & Philosophy*, ed. Klagge (Cambridge: Cambridge University Press), 98-155.

⁵² Wittgenstein, “A Lecture on Ethics,” *The Philosophical Review* 74 (1965), 12.

⁵³ Stokhof, *World and Life as One*, 103.

⁵⁴ Kenny, *Wittgenstein*, 13.

worden. Men zou kunnen zeggen dat hij hier de praktijk van taal - de gebruikelijke werkelijkheid - uit het oog verloor, doordat hij zocht naar de *verborgen* structuur van taal. In zijn latere *Philosophische Untersuchungen* beschrijft hij dat de woorden worden toegepast in een taalspel; daar moeten wij zoeken naar filosofische opheldering. Wanneer filosofen nadenken over de kwestie of de wereld buiten henzelf in de realiteit bestaat, kan men met Wittgenstein zeggen dat het concept 'realiteit' hier niet op een zinnige manier gebruikt wordt, uitgaande van de meeste gebruikelijke taalspelen betekent het woord 'realiteit' niet het tegenovergestelde van het woord 'gesimuleerd'.⁵⁵ In de meta-ethiek besteedt men wouden aan papier bij het zoeken naar een antwoord op de vraag of morele oordelen als een cognitieve overtuiging – met een waarheidswaarde –, of als non-cognitieve oordelen - zoals emoties – zonder waarheidswaarde moeten worden opgevat.⁵⁶ Maar, wie weet wat *morele* oordelen zijn? Wellicht noemen de cognitivistische meta-ethici een oordeel pas moreel wanneer deze cognitief, in redelijk en vol bewustzijn, gemaakt is. Zij vinden daarom dat een oordeel waar of onwaar moet kunnen zijn. Non-cognitivistische meta-ethici zien een oordeel misschien pas als *moreel* wanneer het intrinsiek is, zonder verstandelijke calculatie van belangen. Het debat lijkt soms op een soort van miscommunicatie omdat de tegengestelde visies bij dezelfde begrippen andere betekenisvoorwaarden hanteren. Men zou kunnen zeggen dat zij zich in verschillende taalspelen uitdrukken, waarin het begrip 'moreel oordeel' mogelijk een andere betekenis kan hebben. Zo bekeken levert het dus een kwestie op die niet alleen met meta-ethische oplossingen beslecht kan worden, maar ook in taal fungeert omdat het ten dele een betekenisprobleem is. Hiermee heb ik willen aantonen dat Wittgenstein's opdracht aan de filosoof nog steeds actueel is. Hij wijst de filosoof op het belang van een kritische benadering van de problemen die de filosoof bezig houden. Hij herinnert ons aan de valkuilen die onze eigen taal voor ons heeft gegraven. Filosofie is het begrijpen waar de kuil zich bevindt, in plaats van willen ontdekken van de uitweg nadat men in de kuil gevallen is. Want, zo stelt Wittgenstein: "De werkelijke ontdekking is die, welke mij in staat stelt met filosoferen op te houden wanneer ik dat wil." (PU §133)

⁵⁵ Fann, *Wittgenstein's Conception of Philosophy*, 100.

⁵⁶ Zie auteurs zoals Mackie, McDowell, Railton als voorstanders van het meta-ethische cognitivisme en Ayer, Blackburn, Gibbard als voorstanders van het non-cognitivisme.

Bibliografie:

- Anscombe, G.E.M. *An Introduction to Wittgenstein's Tractatus*. 4e dr. Londen: Hutchinson University Library, 1971. 1e dr. 1959.
- Baker, Gordon. *Wittgenstein's Method. Neglected Aspects*. Edited and introduced by K. Morris. Oxford/Malden: Blackwell Publishing, 2004.
- Fann, K.T. *Wittgenstein's Conception of Philosophy*. Oxford: Basil Blackwell, 1969.
- Kenny, Anthony. *Wittgenstein*. Oxford: Blackwell Publishing, 2006.
- Sass, Louis. "Deep Disquietudes. Reflections on Wittgenstein as Antiphilosopher." In *Wittgenstein. Biography and Philosophy*, edited by James C. Klagge, 98 – 155. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
- McGinn, Marie. "Between Metaphysics and Nonsense: Elucidation in Wittgenstein's Tractatus." *The Philosophical Quarterly* 49 (1999), 491-513.
- Pears, David. *Ludwig Wittgenstein*. Vertaald door M. Weijers. Amsterdam: Meulenhoff, 1973.
- Russell, Bertrand. *My Personal Development*. London: Routledge, 1959.
- ———. *Principles of Mathematics*, 9e dr. London : Allen and Unwin, 1972.
- Stokhof, Martin. *Taal en betekenis. Een inleiding in de taalfilosofie*. 2^e dr. Amsterdam: Uitgeverij Boom, 2003. 1^e dr. 2000.
- ———. *World and Life as One: Ethics and Ontology in Wittgenstein's Early Thought*. Stanford: Stanford University Press, 2002.
- Wittgenstein, Ludwig. *Tractatus Logico-Philosophicus*. Vertaald door W.F. Hermans. 7^e dr. Amsterdam: Athenaeum-Polak & Van Gennep, 2002. 1^e dr. 1975.
- ———. *Filosofische onderzoekingen*. Vertaald door Maarten Derksen en Sybe Terwee. Amsterdam: Uitgeverij Boom, 2006.
- ———. "A Lecture on Ethics." *The Philosophical Review* 74 (1965), 3-12.
- ———. *Notebooks 1914-1916*. Edited by G.H. von Wright and G.E.M. Anscombe. Translated by G.E.M. Anscombe. 2nd ed. Oxford: Basil Blackwell, 1979. 1st ed. 1961.
- ———. *Vermischte Bemerkungen*. Edited by G.H. von Wright. Translated by Peter Winch. Oxford: Basil Blackwell, 1980.